

II.

Témata a problémy aneb jak napsat etnologickou studii

Otázce, jak napsat etnologickou studii, by měla předcházet otázka, v čem spočívá specifikum etnologického studia a tudíž i následného zaznamenávání zjištěných skutečností, etnologického psaní. Obojí pak souvisí s pojmáním etnologie jakožto vědecké disciplíny. Tomuto tématu jsme se věnovali v úvodní kapitole, nyní se zaměříme na některé dílčí problémy, které přímo souvisí s etnologickou praxí, konkrétně s produkcí etnologických meta-textů. Etnologova činnost, jejíž finální rezultat lze spatřovat právě v písemném projevu, by měla být orientována na syntetické zvládnutí trojí kvalifikace: empirické, metodologické a teoretické. Empirii budeme přitom chápat jako sumu kvantitativních poznatků, metodologii jako soubor metod použitých k jejich zpracování a teorii jako instrumentarium pro jejich analýzu, vysvětlení.

Za první a patrně také nejjednodušší krok v přípravné fázi jakéhokoliv „etnologického psaní“ lze označit volbu tématu. Tématem totiž může být cokoliv. Co teprve učiní ze zpracování takového libovolného tématu práci etnologickou, a v ideálním případě i analytickou, je až schopnost autora nabídnout na zvolené téma problémové vidění. Lze tedy tvrdit, že „problematizace“²³ spočívá v rozpoznání problému v rámci obecně zvoleného tématu a ve formulování vhodně zvolených pracovních otázek, s jejichž pomocí je možné se přiblížit k jeho zpracování. Rozpoznání a explikace relevantního problému, stanovení pracovních otázek a definování objektu výzkumu včetně formulování pracovní hypotézy/hypotéz, je proto třeba považovat za neopominutelnou součást každé sociálněvědné badatelské aktivity. Jako „téma“ práce budeme označovat kontextuální rámec, ve kterém se výzkumník pohybuje. Je však třeba mít na paměti, že téma samo o sobě ještě nedefinuje terén, ani povahu dat, se kterými bude pracováno, ani metodu jejich vyhodnocení. Hlavní problémy při zpracovávání etnologického tématu nespočívají v nedostatku vhodných etnodat, možnosti tato data získat, ani v neschopnosti s těmito daty náležitě pracovat (i když i to bývá často problém), ale právě v absenci nápaditosti při problematizaci zvoleného tématu (terénu).

Vedle otázky, v čem spočívá etnologický aspekt námi zvoleného problému, je vhodné se již na počátku řešení výzkumného projektu zamyslet nad povahou dat, s nimiž by mělo být pracováno. Dále nad způsobem jejich získání, tedy nad otázkou jejich dostupnosti, jejich evidence, konkrétními problémy práce ve zvoleném terénu apod. Obdobně významnou se zdá být otázka, jak s těmito daty následně pracovat. Metodika jejich zpracování by měla být vždy adekvátně vztažena k formulované problematizaci a ve zvoleném kontextu, tj. vůči tématu. V zásadě jde především o vědomé přiklonění se badatele buď ke kvantitativnímu, či kvalitativnímu paradigmatu. Neoprávněně podceňovanou bývá formální stránka

práce, tedy stylistika a rétorika textu. Dostatečnou pozornost je proto třeba věnovat i otázce, jak srozumitelně prezentovat výsledky vlastní badatelské práce.

Problematizaci tématu, povaze etnologických dat, způsobu jejich získávání a zpracování a konečně i formálním náležitostem při psaní etnologických textů, se budeme věnovat v této kapitole. Protože se však jedná o velmi komplexní tematické okruhy, může zde jít jen o pouhý náčrt jejich několika vybraných aspektů.

X X X

Problémy vznikají tam, kde jsme konfrontováni s diferencemi, nejednoznačnostmi, či s na první pohled jakoby „nelogickými“ souvislostmi. Jednoduše řečeno problematizace určitého tématu začíná v okamžiku, kdy nám jakožto pozorovatelům či účastníkům určité události, není zřejmý její kulturně imanentní (emický) smysl. Dochází tedy k těžkostem s porozuměním sledovanému, nebo se nabízejí jeho alternativní, někdy i vzájemně protichůdné interpretace. Rozpory takového typu vyvstávají nejen v důsledku kontaktu s cizí kulturou, mohou se též projevit v kultuře známé nebo za známou považované. „Procedury výkladu“, na první pohled jednoznačně nesrozumitelných společenských událostí, se mohou odehrávat jak v rovině analytické meta-úrovně, tak v rovině nativních interpretací. Čím signifikantnější je daná událost pro určitý společenský kontext anebo čím rozporuplnější jsou konkurenční spontánní interpretace, tím větší ohlas zainteresované veřejnosti lze v daném případě očekávat.

Problémy mají obvykle empiricko-jevovou (předmětnou) povahu, a to v tom smyslu, že jsou vždy vázány na určitá „fakta“, resp. empiricky vnímatelné jevy. Formulování konkrétního problému je vhodné od počátku spojovat s vysvětlením jeho relevantnosti, kupříkladu ve smyslu, co intersubjektivně významného lze prostřednictvím řešení tohoto problému osvětlit. Pro etnologii jsou relevantní zvláště takové problémy, které se vztahují ke kulturním jevům, sociálním procesům či se dotýkají problematiky tradovaných znalostí, kolektivně předávaných hodnot apod. Potenciální problémy je zpočátku nevhodnější uchopit prostřednictvím takových otázek, jejichž zodpovězení by mohlo slibovat odkrytí kulturně signifikantních informací. Z problematizace zvoleného terénu je proto třeba explicitně odvodit pracovní otázky, příp. i předběžné návrhy odpovědí (deduktivní přístup). Jinými slovy pracovní hypotézy a odlišit je od tezí, které budou pro práci využity jako teoretické východisko. Jakým způsobem se to bude dít už ale závisí na našem metodologickém pozadí.

Problematizace by měla být v průběhu výzkumu samozřejmě neustále precizována. Pracovní otázku je vhodné formulovat polemicky, obvykle vůči „na první pohled“ se nabízejícímu vysvětlení, nebo vůči autoritativním názorům (prezentovaným např. v odborné literatuře). Formulováním vhodně pracovní

²³ Tento termín budeme používat v přibližně stejném významu jako tomu je v německém jazykové úzu u termínů „Fragestellung“, příp. „Problemstellung“.

otázky by v ideálním případě mělo dojít k osvětlení daného tématu z nové perspektivy, k nabídnutí nové interpretační roviny.

Způsob získávání a vyhodnocování dat, potřebných pro zpracování daného problému, je přímo spojen s otázkou jejich charakteru. Etnodatem (faktem) může být také v podstatě cokoliv. Při hledání předběžných odpovědí na pracovní otázky (teze) je třeba z mnohosti nabízených možností zvolit nejefektivnější způsob, který povede k řešení vlastního problému, tedy specifikovat „co pro mě bude etnografickým datem“? Prostřednictvím odpovědi na tuto otázku zároveň do značné míry definujeme vlastní badatelský „terén“, který je dále vymezen prostorově, sociálně, temporálně a jinak. Adekvátnost zvolených dat je třeba porovnat vůči zvolené problematice. Vždy je nutné vymezit kritéria jejich nutné selekce.

Za kvantitativní data jsou obvykle považovány numericky vyjádřitelné údaje, k jejich zpracování se tudíž používají statistické metody. Aby je ale bylo možno statisticky vyhodnotit, musejí splňovat několik podmínek. Předně musejí být standardizovaně získána, musejí být reprezentativní a srovnatelná. Pouze při splnění těchto podmínek má pak smysl vypočítávat průměrné hodnoty, vývojové tendence apod. Jako kvalitativní data jsou označována ta, která jsou přímými nositeli určitého významu. Obvykle mají textuální nebo vizuální povahu.

Pro získávání kvantitativních dat se používá tzv. lineární strategie, pro získání kvalitativních dat tzv. cirkulární (iterativní) strategie (Witt: 2001). Lineární přístup v získávání a vyhodnocování dat spočívá v deduktivním plánování výzkumného projektu, který začíná s formulováním pracovních hypotéz, pak následuje stanovení vlastního výzkumného plánu, na něj navazuje sběr dat v terénu, vyhodnocení získaných dat a následně prověření původní hypotézy. Přitom je důležité zdůraznit, že linearita tohoto badatelského přístupu je podmínkou úspěšnosti. Během výzkumu tedy nezbyvá mnoho prostoru pro modifikaci původně naplánovaného postupu, neboť by to ohrožovalo pozdější srovnatelnost dat a tedy jejich adekvátní vyhodnocení. Cirkulární přístup získávání sociálních dat se používá tehdy, jestliže je v průběhu výzkumu možné plánovat jen několik málo kroků dopředu. Zůstává tedy dost prostoru na reagování na neustále se měnící situaci. Cílem není stanovení kvantitativní četnosti či projevů určitých vazeb nebo jejich aspektů, nýbrž odhalení a popis těchto vazeb a jejich struktur (Witt: 2001).

Z principů, které je nezbytné dodržovat při sběru a vyhodnocování dat, zde zmíníme jen některé, jako kupříkladu tzv. princip otevřenosti. Ten je motivován snahou nevstupovat do sběru dat s předem vytvořenými představami, což mimo jiné znamená, že badatel by měl akceptovat situační definice, tak, jak jsou v terénu vnímány samotnými aktéry. Princip otevřenosti proto spočívá v komunikativním zjišťování situačních významů v terénu, pak se hovoří o tzv. kontrolované subjektivitě. Subjektivní perspektivě „zkoumaných“ je připisován zvláštní význam v kvalitativním sociálním výzkumu. Oproti tomu kvantitativní přístup je možné metodologicky charakterizovat jako snahu o co možná nejdetailnější strukturu

předmětu zkoumání pomocí hypotéz a jako tendenci standardizovat výzkumné metody.²⁴ Jeho cílem je zajistit objektivnost získaných dat.

Za primární data lze považovat takové informace, které se bezprostředně váží ke sledovanému fenoménu. Jako sekundární data jsou pak označována ta, která informují, příp. sumarizují, to, o čem již vypovídají jiné prameny (Jones: 1992, 102n). „Primárnost“ či „sekundárnost“ pramene může být za určitých podmínek dána vlastní problematizací, resp. definicí terénu, tedy badatelským kontextem. V etnologii jsou za klasická primární data pokládány informace shromážděné během autentického pobytu v terénu. Primární charakter mohou však nabývat i prameny získané jiným způsobem. Mohou to být například i nejrůznější archivní materiály, regionální periodika a jiné tiskoviny, rodinné, spolkové či obecní kroniky a další písemnosti, memoáry, korespondence, materiální artefakty, obrazový materiál apod. Pro etnologickou praxi lze nejdůležitější primární prameny rozčlenit do následujících kategorií: ústní výpovědi získané přímo badatelem během pobytu v terénu; badatelem přímo pozorované chování; písemné prameny nejrůznějšího druhu; materiální artefakty a audiovizuální prameny.

Zcela na okraj ještě připomeňme, že se v literatuře rozeznává tzv. realistický přístup k datům, který spočívá v jejich chápání jako něčeho, co více či méně reprezentuje sociální realitu a tzv. konstruktivistický přístup, v jehož rámci se s daty zachází jako s projevy složité komunikační činnosti.

X X X

V průběhu řešení výzkumného projektu je badatel nucen prokázat kompetenci v rámci tří rovin specifických činností. První z nich spočívá ve schopnosti získat adekvátní etnadata (např. prostřednictvím terénního výzkumu či na základě práce v archívu), další v jejich empirickém zpracování (např. prostřednictvím statistické analýzy) a poslední v interpretaci a prezentaci výsledků (kontextuální rámeček). Pro etnologickou praxi je proto třeba si osvojit dvojí metodologickou dovednost, jednak pro způsob získávání etnodat a jednak pro způsob jejich vyhodnocení. V sociálních vědách, včetně etnologie, jsou rozeznávány následující hlavní metody shromažďování dat (podrobněji Grümer: 1974 a dále srov. Kromrey: 1991, 418n):

- Interview strukturované a nestrukturované: náleží sem i např. přístup „oral history“, biografický výzkum, narativní interview apod.
- Pozorování zúčastněné a nezúčastněné (srov. např. Aster, Merkens, Repp: 1989, König: 1972).
- Obsahová analýza. Zde je nutno podotknout, že sama o sobě je již metodou vyhodnocování archivních materiálů nebo nativních výpovědí (získaných v terénu nebo jinak²⁵).

²⁴ Např. prostřednictvím dotazníkových akcí, rozhovory, pozorování atd.

²⁵ V poslední době kupříkladu roste význam internetu jako virtuálního terénu.

- Experiment buď a) v přirozeném prostředí nebo b) za plánovitě omezených podmínek (laboratorní podmínky jsou užívány zvláště v psychologii).
- Shromažďování materiálních objektů – buď a) spontánně, nebo b) plánovitě podle předem vypracované systematiky.

Za centrální způsob získávání informací v etnologii je tradičně považován terénní výzkum. Důraz, který je zde na něj kladen, odlišuje etnologii od ostatních humanitních či sociálních věd a zároveň představuje jeden z jejich nejvýraznějších příspěvků těmto vědám, zejména sociologii. Zároveň je však třeba si připustit, že terénní výzkum je jen metodou sloužící k získání patřičných etnologických dat ve zvoleném terénu. Sám o sobě neposkytuje další aparát k interpretaci získaných etnodat. Proto je vždy důležité si uvědomit k čemu se získaná data vztahují a jaká je jejich vypovídací hodnota. Anticipuje to totiž způsob, jak s nimi během jejich analýzy adekvátně nakládat a k jakému kontextu může být vztahována jejich následná interpretace, která samozřejmě nemůže být libovolná.

Během terénního výzkumu vždy vstupujeme do velmi komplexního kontextu, ve kterém se nejsme bezesbytku schopni adekvátně orientovat a chovat. Tuto kompetenci získáváme až prostřednictvím dlouhodobějšího pobytu, příp. díky opakovaným kontaktům. Podle našeho chování (např. i podle toho s kým jsme v lokalitě komunikovali jako s prvním, nebo u koho bydlíme) jsme zařazeni do určitých místních kategorií a jejich prostřednictvím jsme „čteni“ domorodci. Odtud vyplývá postulát etnologovy „čitelnosti“, a to od počátku výzkumu. Při úvodním setkání s „domorodci“ je proto vhodné deklarovat široký zájem o lokalitu/skupinu a zároveň přiznat absenci jakýchkoli lokálních znalostí (i když již můžeme ledacos vědět). Za „klasické“ rozvržení rolí při terénním výzkumu je považována relace subjekt (výzkumník) – objekt (respondent). Třetí entita, na niž má během etnologického výzkumu spoluúčast jak badatel, tak nativní informátor, je tvořena lokálním kontextem. Vztah badatele a informátora se stal předmětem zájmu tzv. reflexivní etnologie.

Nejčastěji se rozlišuje stacionární a krátkodobý pobyt v terénu. Dlouhodobý výzkum je mnohdy spojen se zapojením badatele do nejrůznějších nativních aktivit (pracovních, zábavných, religiálních atd.). Výzkumník je tak do jisté míry umožněna participace na společenském životě zkoumané lokality. Krátkodobý terénní výzkum obvykle spočívá v opakované, ale právě krátkodobé návštěvě terénu. V ideálním případě se jedná jen o doplňkový sběr dat. Dnešní praxe, a to nejen v české etnografii, je však bohužel jiná. V důsledku nejrůznějších limitů si jen málokdo z profesionálních etnologů může dovolit takový luxus, aby mohl nepřetržitě strávit ve vybrané lokalitě významnější část roku nebo i déle. A tak je zdánlivým paradoxem, že dlouhodobé pobyty mohou v našich podmínkách realizovat zejména adeпти oboru, kteří však během nich zase postrádají adekvátní vedení.

Jak již bylo naznačeno v předchozí kapitole, byl „klasický“ etnologický/antropologický zájem původně směřován na exotické skupiny a to

zejména z hlediska výjimečného jednání, ve smyslu akcí přesahujících všednost. Od 60. let 20. století je v etnologii patrný již jednoznačný přesun zájmu o každodennost, a to i u masových industriálních společností. Každodenní rutinní jednání již přestalo být nahlíženo jako triviální, naopak, prosadil se názor, že poskytuje relevantní informace o „symbolickém světě smyslu“, kultuře dané společnosti. S odklonem od exotična bylo spojeno konstatování, že i členové vlastní, a tedy za známé považované skupiny, mohou jednat překvapivě, že i v jejím rámci platí neuvědomovaná pravidla. Přesvědčení, že i vlastní kultura je pestrá a není homogenní, vedlo přes exotizaci vlastního kulturního pozadí k zájmu o jeho výzkum. Lze proto tvrdit, že terén hodný etnologického výzkumu se v současných podmínkách může nacházet v podstatě kdekoliv.

V rámci přípravy na terénní výzkum se vyplatí vypracovat dvojí typ otázek. První by se měly týkat toho, co sami výzkumem sledujeme, byly by to tedy otázky, které si sami klademe. Druhý typ by představovaly otázky, které můžeme přímo položit informátorům. Samozřejmě může existovat mnoho otázek, které by bylo možné zahrnout do obou skupin současně. Faktem ale je, že existuje i mnoho analytických problémů, na které se není možné přímo zeptat, resp. respondent nám to prostě „neřekne“. Ne snad ze zlé vůle, ale jednoduše proto, že sám není schopen reflektovat vlastní sociální realitu. Za této situace je při tázání nutno volit vhodné indikátory, což vždy předpokládá poměrně komplexní znalost studovaného kontextu.

„Povaha“ terénu nám však nemusí být, jak již bylo předesláno, hned zcela zřejmá. Zejména na počátku výzkumu, kdy do lokálních realit a sociálních relací teprve s námahou pronikáme. Volbu terénu, který může být kontextuálně podmíněný,²⁶ by však každopádně měla předcházet volba problému. Taky je třeba myslet na to, že mezi volbou problému, který determinuje terén a badatelskou metodou, použitou k získání a zpracování dat, vždy existuje úzké sepětí. Zpočátku je doporučováno studovat danou skupinu v její celistvosti (tzv. holistický přístup), tj. zaznamenávat veškeré informace (i tak jsou silně selektivní), posléze je nutné toto snažení systematizovat a zaměřit na některé dílčí aspekty, resp. problémy. Ve vybrané lokalitě se doporučuje začít sběrem statistických a historických dat, pozorovat každodennost, učit se jazyk atd.

V každém typu terénu je etnolog konfrontován s pravidly zjevné a skryté kultury, v nejednom případě je přímo hledá. Zjevná kultura bývá členěna na kulturu myšlení a na kulturu chování. Je přístupná skrze přímý kontakt s aktéry (informátory) a pozorování (participaci). Tzv. skrytá část kultury bývá oproti tomu badatelem abstrahována z nativního myšlení a chování. Chování je přímo pozorovatelné a může být popsáno, avšak představy mohou být sdělovány pouze nepřímo prostřednictvím chování (Pospíšil: 1993, 362). A právě k zaznamenání chování je používána metoda „zúčastněného pozorování“, která nejčastěji spočívá

²⁶ Např. v závislosti na naší jazykové kompetenci, finančních možnostech, projektovém ukotvení, času, který máme k dispozici apod.

v zaznamenávání toho, co bylo pozorováno vlastními smysly. Je s ní ale samozřejmě spojena celá řada problémů. Na druhé straně je ale pravdou, že lidské chování je třeba zkoumat jinak než prostřednictvím přímého dotazování. Prostřednictvím dotazování získáváme pouze informace o představách informátorů o jejich chování, neboť to, co nám aktéři sdělují o svém chování často neodpovídá tomu, co skutečně dělají. „Mezi tím, co si lidé myslí, že dělají, a tím, co říkají, že dělají, a stejně i mezi tím, co lidé myslí, že dělají a co skutečně dělají, bývá často zásadní rozdíl“ (Pospíšil: 1997, 80).

Mezi aspekty podmiňující vhodné zvolení terénu lze kupříkladu zmínit předběžnou znalost kvantitativních informací, umožňující rozpoznání problému a jeho formulování; studium sekundární literatury (primární prameny mají být získávány sběrem v terénu); metodologickou přípravu (volba vhodných indikátorů); získání potřebné distance ke zkoumané skupině; otázku zvolení „čistého“ pozorování či intervenčního zapojení do sociální interakce během výzkumu; riziko potenciální modifikace studované situace výzkumníkem (má vždy povahu dynamického systému); otázku možnosti prezentace získaných dat (etika terénního výzkumu).²⁷ Taky je třeba zmínit, že s pohybem v terénu jsou spojená mnohá nebezpečí. Zvláště se jedná o možnou projekci vlastního kulturního pozadí do zkoumané situace a o neadekvátní selekci zjišťovaných dat. Obojí může mít za následek opomíjení relevantních informací. Dále je třeba mít na paměti, že během terénního výzkumu se ze strany informátorů dostáváme do silových polí řady manipulačních strategií. Na druhé straně je důležité si uvědomit, že i my sami svým pobytem měníme původní situaci, tzn. zkoumaný terén.

X X X

Příklad metody zpracování etnografických dat si ukážeme na etnologickém studiu narací. Orálním projevům studovaných populací věnovali etnologové vždy zvýšenou pozornost. V tomto smyslu se jedná o jedno z nejtradičnějších témat etnografických a etnologických studií. Vyprávění a další ústní projevy patří mezi nejstarší mentální dovednosti lidstva. Jako „vyprávění“ lze označit kulturní techniku, která činí minulé uchopitelným a pochopitelným tím, že je sdělováno to, co je považováno za zajímavé, důležité, tedy hodné pro další předávání. Funkčnost narací spočívá především v tom, že vyprávění prostřednictvím redukce, abstrakce a simplifikace generuje smysl minulého a tím etabluje lineární řád událostí (Müller-Funk: 2002). Sdělování prožitého je odvozováno z lidské potřeby po sebestvrzení a upevnění sociálního kontaktu. Základní předpoklad etnologického studia narací pak vychází z přesvědčení, že každé vyprávění odráží vedle psychických osobitostí v určitém smyslu také sociální realitu, lze ho tedy vnímat jako relevantní výpověď o určitém kulturním kontextu, kulturně podmíněné verzi světa.

²⁷ Může se například přihodit, že informace získané během výzkumu, by po jejich publikování mohly být použity proti příslušníkům zkoumané populace.

Sdělováno je obvykle to, co má nějakou (informační) hodnotu. Vypravěč je často sdělovaným nějak osobně zasazen, identifikuje se s obsahem vyprávění a obvykle věří tomu, co vypráví. Odtud je možné odvozovat „přítomnost“ vypravěče v podání, a vyprávění tak lze považovat za relevantní pramen pro analýzu osobní a kolektivní identity (Fischer: 1994, 38). Rezervoár sdělovaného je spatřován v lidské paměti. Francouzský sociolog Maurice Halbwachs začal jako první rozlišovat mezi „komunikativní pamětí“, kterou považoval za zásobárnu vyprávění z osobní zkušenosti, a mezi „kulturní pamětí“, kterou oproti tomu vnímal jako zdroj obsahů pro všeobecná vyprávění, tj. pro tzv. vyprávění z „druhé ruky“, jejichž zprostředkovatelem je tzv. sekundární vypravěč (Halbwachs: 1985). Tzv. primární vypravěč pak reprodukuje osobní prožitky, které jsou spontánně (ale podle specifických pravidel) ukládány do komunikativní paměti.

Vedle klasických podání představují v současnosti vděčný předmět etnologického zájmu vyprávění o vlastním životě a vyprávění ze života – tzv. minipříběhy ze života, německy označované jako „moderne Sagen“, anglicky jako „urban lore“. Jejich důležitost pro etnology je dána tím, že se jedná o vypravěčské útvary vztahující se k fenoménu tzv. kultury všedního dne („Alltagskultur“ v německé, „popular culture“ v anglosaské tradici), která může být definována jako souhrn nereflektovaných samozřejmostí v určitém společenském systému. Jejich vypravěčská obliba je vyvozována z toho, že je v nich vyjadřován vztah lidí k modernímu světu (Gerndt: 2002, 32). Tím, že „moderní pověsti“ referují o výjimečných událostech, které se odehrávají v kulísách současné každodennosti a které mohou každého kdykoliv potkat, odrážejí způsob, jak se moderní člověk vztahuje ke skutečnu. Nárokují si, aby jim bylo věeno, ale zároveň vyvolávají pochybnosti.

K požití ideové části kultury (oblasti představ, idejí apod.) je nutné provádět s informátory interview. Pro dotazování na ony složky kultury, které nedisponují v realitě předmětnou prezentací, je nutné volit vhodné indikátory. Při zpracovávání materiálu shromážděného během výzkumu je třeba rozlišovat analytické pojmy, tedy kategorie a procedury, které navrhuje sám badatel a nikoli studovaný subjekt a nativní kategorie, což jsou fakta a fenomény prezentované nativním informátorem a jsou proto objektem badatelova výzkumu a nikoli jeho analytickým nástrojem (Pospíšil: 1997, 80).

Sdělované zprostředkovává poselství, jehož záměrem je dosáhnout u posluchačů určitý účinek. To ale neznamená, že během interview jsou předávány výhradně verbální informace, tedy „tvrdá“ fakta, ani to neznamená, že obsah sdělovaného je vždy identický výhradně s autorovou intencí. Během rozhovoru totiž dochází k významnému přenosu dojmů a emocí a každá narace navíc obsahuje více informací, než kolik do ní vědomě vložil její autor. V tomto smyslu lze hovořit o její intersubjektivní dimenzi. Tomuto aspektu verbálního podání bude věnována pozornost ve čtvrté kapitole této práce.

Charakter interview jako badatelské metody se v zásadě liší podle celkového zaměření výzkumu. V rámci kvalitativního paradigmatu je frekventován tzv. volný rozhovor, který obvykle neprobíhá podle pevně předem připraveného scénáře

(obsáhle viz Kaufmann: 1999). Výzkumníku není sdělováno výhradně to, co chce od počátku vědět a na co se tedy byl schopen připravit. Často je konfrontován se specifickými informačními bariérami, tabuizovanými tématy, nebo naopak s narativními prioritami, které buď vypravěčsky rozvíjejí zprvu nadnesené téma, nebo tematizují něco zcela nového, o čem informátor pociťuje vnitřní potřebu komunikovat. Finální analýze rozhovorů by měla v ideálním případě předcházet jejich transkripce a vypracování katalogu (sumáře) témat, která zazněla ve vyprávěních. Při vyhodnocování interview (srov. např. Lamnek: 1995, 107nn) se také doporučuje odlišit narační od informačních²⁸ výpovědí, stejně jako identifikovat konformní (většinové) a extrémní (méně zastoupené) názory.

Způsobů, jak interview zpracovat, se nabízí celá řada. U rozsáhlých textových souborů je frekventovaná zvláště obsahová či diskurzivní analýza. Kupříkladu z hermeneutického hlediska lze dále rozeznávat následující typy možných analýz (podrobně srov. Honer: 1993, 91nn): narativní analýza, konverzační analýza, žánrová analýza, analýza rétoriky, analýza výkladových vzorců, sémantická analýza nebo historicko-rekonstruktivní analýza.

V interpretativní etnologii se prosadil názor, že textuální charakter je vlastní jak jednotlivým kulturním segmentům, tak celému kulturnímu systému. Premisa, že „kulturní formy mohou být považovány za texty“ (Geertz: 2000, 496), implikuje metodologickou otázku, jak tyto „veřejné texty“ číst a tedy interpretovat. V duchu Weberovsko-Cassirerovské tradice vypracoval americký sociolog Talcott Parsons pojetí kultury jako systému symbolů, jejichž prostřednictvím dává člověk smysl svým zkušenostem. „Symbolické systémy, lidmi stvořené, sdílené, konvenční, uspořádané a opravdu naučené“, jak tvrdí Parsonsův žák Clifford Geertz, „poskytují lidem smysluplný rámec, jehož pomocí se orientují při styku s ostatními, v okolním světě a sami v sobě“ (Geertz: 2000, 279). Takto pojímané symbolické systémy jsou současně považovány za produkty i determinanty sociální interakce.

S kulturně sémiotickým přístupem ke zkoumanému terénu bývá dále spojován předpoklad, že mezi používáním určitého „řádu řeči“ a danou kulturní situací či „kulturním kódem“ existuje jistý vztah. Pro „dekódování“ relevantních informačních impulsů určitého komunikačního prostředí je proto důležité disponovat patřičným „dešifrovacím klíčem“. Vedle primárně sdělovaného je každá narace považována za nositele i specifického, na první poslech ne vždy zřejmého významu. Podmínkou plné srozumitelnosti sdělovaného podání je proto osvojení si onoho kolektivního „dešifrovacího klíče“, který teprve umožňuje adekvátní, protože kulturně imanentní porozumění. K odkrytí těchto „kolektivních vzorců výkladu“ je pak v konečném efektu zaměřena interpretace shromážděných narácí. Kulturní analýza by se tudíž neměla omezovat jen na interpretaci zřejmých, tj. pozorovatelných jevů, ale i na soubory kolektivních vzorců, hodnot, představ apod. Tedy oněch „skrytých“ kulturních konfigurací,

²⁸ Obvykle reagují na přímou otázku.

kteří jsou označovány pojmem „nezjevná kultura“, která zahrnuje společně sdílené (a podmíněné) vědění, ukotvené ve skupinové paměti (více Assmann: 2001, 122).

S každým procesem rozumění ovšem souvisí „nebezpečí“, že dojde k odkrytí potenciálně různých a často vzájemně se vylučujících interpretačních rovin. Etnologova práce v terénu v určitém ohledu vlastně přímo spočívá v nalézání jiných možných pohledů na určitou interakci. Její nová interpretace, kterou jako rezultat své aktivity pak badatel nabízí, by měla přispět k vysvětlení zprvu nepochopitelných konsekvencí, patrných až z jiného než „obvyklého“ úhlu pohledu. Takováto interpretace se ovšem musí odehrávat v metarovině vědeckého popisu, přičemž etnolog by měl být schopen reflektovat jak své vlastní, tak i studované kulturní pozadí. Při dekódování kulturně oddálené informace se ovšem nelze vyhnout jejímu systémovému „přepřepování“. S tím mohou být spojena určitá úskalí.

Pod pojmem „dekódování informace“ lze rozumět selektivní transformační proces, během něhož dochází k převedení určitého (inovačního) informačního impulsu do určitého kognitivního systému. V souvislosti s nastolovanou otázkou subjektivního přenosu informací a jejich kolektivního chápání je třeba zmínit teorii selektivního a projektivního rozumění. Vycházet při tom budeme z konceptu vypracovaného Rupertem Layem (Lay: 1977, 38n). Tzv. selektivní rozumění je založeno na představě příjemce disponujícího takovým „informačním filtrem“, jehož parametry „nastavení“ odpovídají kulturně podmíněným znalostem a vědění daného jednotlivce. Některými autory je tento „filtr“ přímo označován jako „kulturní“. Chce se tím vyjádřit, že nás činí přístupnými pro onen typ informací, pro které nás disponuje naše kultura. Vše, co se nachází za zkušenostním horizontem našich kulturních představ je „odfiltrováno“. Toto odfiltrování znesnadňuje, nebo přímo znemožňuje přijetí jistého typu informací. O selektivním rozumění se proto obvykle hovoří v případech, kdy sdělovaná informace neodpovídá příjemcovu očekávání a naladění, pro které je predisponován vlastní kulturou. Takovému typu sdělení není proto zpravidla porozuměno (Lay: 1977, 39), ba co víc, není jako takové vůbec vnímáno. Nachází se totiž mimo srozumitelnou a proto akceptovatelnou sociální realitou.

Oproti tomu „projektivní rozumění“ je spojováno s přesvědčením, že součástí komunikační situace je nejen primárně sdělovaná informace, ale i sdělení, které více či méně každý účastník ze svého zkušenostního horizontu bezděky vnáší do procesu dekódování nové informace (Lay: 1977, 46). Do zprvu neznámé informace je tedy takto projektováno dodatečné sdělení, resp. před-sudečné poznání příjemce. V tomto smyslu platí zásada, že žádné informace není možné porozumět bez předchozích znalostí, již osvojeného způsobu uvažování a možnosti navázání na již známé vědění (Jaspers: 1964, 27).

Je patrné, že obě zmiňované selektivně působící komponenty komunikačního procesu otevírají prostor pro „různočtení“, zvláště v případě událostí s vysokou sémiocitou. Při metatextuální „čtenbě“ těchto „textů“ proto nejde v prvé řadě o tázání se po jejich „objektivním“ či „pravdivém“ smyslu. Čtenář usilující

o kulturně imanentní lekturu by si spíše měl položit otázku: lze tento text číst, tedy lze mu rozumět ještě i jiným způsobem? Pokud ano, za jakých podmínek je takováto četba z hlediska daného (kulturního) kontextu adekvátní? Jedná se tudíž o odkrytí další roviny možné diskurzivity, mnohdy neuvědomovaných „skrytých“ významů. Ve druhém oddílu této práce se prostřednictvím rozboru několika případových situací k tomuto problému konkrétně vrátíme.

X X X

Důležitou součástí psaní představuje i formální stránka produkovaného textu. „Styl získává krásu od myšlenky, místo aby se jako u oněch rádobmyslitelů myšlenky zkrášlovaly stylem“ (Schopenhauer: 1994, 26), tvrdil již před více jak sto padesáti lety jeden z nejvýznamnějších evropských filozofů 19. století Arthur Schopenhauer. Nejdůležitějším předpokladem dobrého stylu proto pro Schopenhauera bylo, aby pisatel měl co sdělit. Schopenhauer také varuje před „subjektivitou stylu“, tj. před nešvarem, kdy autor, „píše bez ohledu na čtenáře“. „Je zapotřebí volit slova tak, aby čtenáře přímo nutila myslet přesně totéž, co myslel autor“ (Schopenhauer: 1994, 41). Na jiném místě Schopenhauer odvozuje, že „vůdčí princip stylistiky“ by se měl řídit pravidlem, „že v jednom okamžiku dokáže člověk zřetelně myslet jen jednu myšlenku“ (Schopenhauer: 1994, 44) a požaduje proto, aby každé probírané myšlenky byla „věnována netříštěná pozornost“. „Zřetelně myšlené“, jak dále Schopenhauer dodává, „snadno najde sobě přiměřený výraz. Co člověk dokáže myslet, lze vždy vyjádřit jasnými, uchopitelnými a nedvojznačnými slovy“ (Schopenhauer: 1994, 30).

Těmito názory se Schopenhauer řadí ke skupině myslitelů, kteří kladli důraz na jasnost a přesnost vyjadřovaných myšlenek a zároveň varovali před tendencí skrývat za změtí zdánlivě učeně znějících slov vlastní myšlenkovou chudobu. „Co se vůbec dá říci, dá se říci jasně; a o čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet“ (Wittgenstein: 1993, 7). Vedle autora tohoto citátu, rakouského filozofa Ludwiga Wittgensteina, je v tomto směru ještě možné doporučit četbu dalšího rakouského rodáka, Karla R. Poppera (např. Popper: 1994). Na rozdíl od větších jazykových společenství doposud v češtině neexistují původní práce, jejichž záměrem by bylo napomáhat kultivovat stylistiku psaní v sociálních vědách.²⁹ Následující poznámky je proto nutné chápat jen jako chabý pokus o předběžné shrnutí nejdůležitějších pravidel, kterými je třeba se při práci s vlastním textem řídit.

Obecně platí, že každý nový text by měl být ukotven v kontextu předchozího bádání, předpokladem je znalost stavu vědecké diskuse na dané téma. Při vlastním psaní je třeba usilovat o metarovinu popisu, nesenou metajazykem. V textu je nutné jednoznačně rozlišovat mezi vlastním názorem a míněním někoho jiného, doslovnou citací nebo parafrází a mezi primární a sekundární literaturou (prameny). Přejatý názor je pak nezbytně přesně citovat podle jednotného citačního

²⁹ Za jednu z výjimek je možné označit práci Z. Šestáka (2000).

úzu, přičemž platí, že co nelze přesně citovat, na to se nelze odvolávat. Předpokladem je pochopitelně znalost, jak správně citovat různé typy literatury a pramenů. Nevýhodou je skutečnost, že citační úzus není ve společenských vědách jednotný. V každém případě by ale měla platit zásada, že je třeba uvést takové údaje o předloze ze které bylo čerpáno, aby citovaná pasáž mohla být bez větších problémů dohledána. V jedné práci je nutné používat jen jeden způsob citování.

V analytickém textu by mělo být explicitní vyjadřování upřednostňováno před implicitním. Autor by proto měl usilovat o exaktnost, což mimo jiné znamená upřednostňovat přesné vyjadřování před metaforickým, tedy v Schopenhauerově intenci „nutit čtenáře aby myslel jako my“. Na první poslech může znít banálně požadavek po logickém propojení předkládaných výpovědí, dodržování pravidel formální logiky se ale každopádně vyplatí věnovat zvýšenou pozornost (viz Sousedík: 2001). Na druhé straně je ale záhodno se vyvarovat „novinářskému“ způsobu psaní, tzn. nepoužívat zaběhaná klišé, eliminovat vlastní hodnotící soudy (normativní výpovědi) a vyvarovat se protimluvů a banálních výroků.³⁰ Tedy vyhnout se složitému vyjadřování poměrně jednoduchých, ba přímo často banálních obsahů (viz Wittgenstein: 1993).

Dále se doporučuje vyhýbat se užívání výrazů, které by mohly oslabit platnost vyslovených tvrzení a eliminovat tautologie, tj. vyjadřování téhož obsahu jinými slovy. V textu používané termíny je třeba jednoznačně upřesnit a to buď odkazem na autoritativní literaturu nebo vlastní definicí. Vlastní teze je třeba formulovat tak, aby jejich platnost byla ověřitelná na základě jasně definovaných předpokladů-východisek. Podobně je nutno se vyvarovat „circulus(u) vitiosus“, tedy sklonu, že dokazované je předpokladem procesu dokazování. Dále by mělo být rozlišováno mezi přímými a nepřímými závěry, přičemž by mělo být zřejmé na základě jakých skutečností a jakou metodou došlo k jejich formulování.

Celkově je třeba si osvojit odlehčený způsob psaní, tj. neužívat zbytečně komplikované větné konstrukce, cizí slova používat, jen když nemáme k dispozici český ekvivalent a pod. Jasnému vyjadřování vždy předchází jasná představa o tom, co chceme sdělit. Dále je třeba si uvědomit podmíněnost vlastních před-sudečných projekcí („Vorverständnis“) a při interpretaci studované situace se pokusit o jejich reflexi. Naše kulturní pozadí totiž v konečném důsledku vždy určuje náš výběr a výklad nativních „faktů“ (viz výše).

X X X

Na závěr této pasáže lze ještě poznamenat, že svůj význam pro etnologickou praxi mají i práce jednoznačně deskriptivní. Zvláště u prací studentských nelze hned očekávat, že se jejich autorům podaří dosáhnout analytické hloubky. A přesto se může jednat o práce zajímavé a přínosné. Deskriptivně popisný přístup má ale i své limity. I „pouhé“ popisy kultury (jejích aspektů) či určité sociální situace je

³⁰ Myšleny jsou kupříkladu obecně známé informace, které mnohdy není nutné zvláště uvádět.

třeba považovat za interpretace, neboť i každá deskripce je nutně vždy selektivní. Tento typ zpracování etnografického materiálu bývá nejčastěji aplikován u prací orientovaných na objekty, tedy tzv. materiální kulturu.

Z hlediska vnitřní struktury by v ideálním případě měla každá práce zahrnovat následující části:

- ÚVOD by měl obsahovat seznámení s problematikou, vytyčení badatelského záměru, resp. formulování problému a představení dosavadního stavu studia daného tématu.
- TEORETICKOU, měla by zahrnovat východiska a popis (resp. odkazy na) použité metody. V čem spočívá teoretická a metodologická inspirace (tj. definování vlastního východiska)? Specifikování východisek pro vlastní pohled (tj. axiomů s jejichž definicí se nebudeme dále zabývat, např. odkazem na autoritativní literaturu).
- POPISNOU či deskriptivní, obsahující prezentaci kvantifikovatelných etnodat. Sem by patřilo i vyjádření se k povaze dat s nimiž bude pracováno. Co je pro mě pramenem, případně proč a jak byla data získávána? Rozlišení na primární a sekundární literaturu/data, která by měla být od počátku kontinuálně shromažďována.
- ANALYTICKOU, spočívající v interpretaci etnodat, včetně ujasnění si použité terminologie, tj. docílení korespondence mezi fakty a jazykovými znaky a to buď jejich „přiřazením“ k jednotlivým aspektům reality (prostřednictvím dimenzionální analýzy), nebo zakotvením ve zkoumaném kontextu (prostřednictvím semiotické analýzy) či v odborné literatuře.
- případně KOMPARATIVNÍ nabízející srovnání s dalšími případy, byť jen převzaté z literatury.
- SUMARIZUJÍCÍ – shrnutí a zevšeobecnění nových poznatků k probíranému tématu (závěr).

Tohoto ideálu nemusí být hned dosaženo. Pro začátek zcela postačí, bude-li úsilí o vlastní etnologický text alespoň namířeno tímto směrem.

III.

Etnická indiference a její reflexe v etnologii

Představa o etnické odlišnosti a o její distinktivní funkci v moderních společnostech se stala pevnou součástí všeobecně akceptovaného obrazu světa, který je nám nereflexivně zprostředkován naší kulturou.³¹ Intersubjektivní pocit nacionální sounáležitosti se v minulosti stal jedním z motorů evropské modernizace a i v současnosti je myšlení v etnických kategoriích považováno za přirozené a objektivně platné. Společenská mobilizace, kterou iniciovala etnizace lokálních společenství, umožnila uvolnění značné energie, která vedla nejen k významným kulturním počínům v rámci formujících se nacionálních států, ale byla také hnací silou četných konfliktů s příslušníky konkurenčních nacionalizmů. Dějiny meziskupinových konfliktů se tak v Evropě za poslední dvě stě let odehrávaly především v rovině soupeření nacionálně definovaných společenství³². Nacionální soupeření nabývalo mnoha forem, které sahaly od intelektuálních střetů až po otevřené násilné konflikty. Cílem každého takového konfliktu bylo dosažení stavu, v němž by došlo k vytlačení, podrobení či přímo k likvidaci etnický odlišné populace určitého teritoria.

Studium historie etnických střetů naznačuje, že změny etnicko-nacionálního charakteru určité oblasti lze v zásadě dosáhnout dvojím způsobem. Jednak cílevědomým působením na jednotlivce, skrze něž je v konečné fázi docilováno změny národnosti u celé skupiny nebo její podstatné části. Tyto aktivity nabývaly buď podoby násilných, někdy až genocidních akcí ze strany dominující skupiny, či přirozeného asimilačního vývoje, během něhož byl uplatňován kulturní, hospodářský, politický, popřípadě jiný vliv majoritní populace. Ve druhém případě je etnické proměny možno docílit předefinováním dominantních kritérií pro vnímání skupinové identity.

Aby etnicita mohla být měnčena, musí být ale nejdříve „objevena“ a následně prosazena jakožto hlavní společensko-organizační vzorec. Důležitým bodem naší argumentace v této kapitole bude teze, že etnicitu je třeba považovat jen za jednu ze specifických forem kolektivní identity, byť jak se zdá, v dnešních industriálních a postindustriálních společnostech za formu převládající. I když v současnosti stále existuje jistá pluralita identifikačních kritérií a způsob identifikace každého jednotlivce má multipltní a situativní povahu, je považováno za samozřejmou skutečnost, že žijeme v době, v níž převládla tendence považovat etnickou identitu za exkluzivní identitární formu. Tento „identifikační fundamentalismus“ je zároveň imanentní součástí tohoto způsobu skupinového vymezování. Není namířen jen

³¹ Tento termín užíváme v antropologickém smyslu.

³² V kontextu naší optiky lze pro tento typ kolektivit používat jak termín „etnikum“, tak „národ“. Hranice mezi těmito pojmy beztak není v odborné literatuře dodnes jednoznačně stanovena. Jejich vzájemné vymezení je tak závislé na jednotlivých badatelských tradicích.